

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■ ■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

Editör
Ali AKSU

3. Cilt

SİVAS/2018

HZ. ÖMER'İN HADİS AÇISINDAN SAHİHAYN'DAKİ YERİ

Ali KARAKAŞ*

ÖZET

İslâm tarihinde önemli bir yeri olan Hz. Ömer, hadis kültürü açısından da önemli bir yere sahip bulunmaktadır. O, hadis rivayeti konusunda çok hassas davranmış ve Sahabe-i Kirâm'ı, bizzat Hz. Muhammed'den (SAV) duydukları hadisleri nakletmeleri hususunda uyarmıştır. O, İslâm kültürünün temelini oluşturan sahabe neslindedir. Onun, İslâm dininin birinci kaynağı olan Kur'ân'ın yazılıp muhafaza edilmesinde etkisi olduğu gibi, İslâm dininin ikinci ana kaynağı olan hadislerin tespit ve rivayetlerinde de ciddi katkıları vardır. Onun naklettiği 539 kadar hadis, Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Bunların 81 tanesi Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiü's-Sahih* isimli eserlerinde bulunmaktadır. Onun rivayet ettiği 26 hadis, hem Buhârî hem de Müslim'de ortak olarak geçmektedir. Yalnız Buhârî'de 34 ve yalnız Müslim'de de 21 hadisi vardır. Hz. Ömer'in naklettiği hadisler, fıkıh ağırlıklıdır. Bu nedenle onun, İslâm fıkının oluşmasında da önemli rolü olmuştur. Biz bu tebliğimizde, Hz. Ömer'in hadis ilmindeki yeri hakkında kısa bir bilgiyi verdikten sonra, onun Sahîhayn'de geçen hadislerinden bazı örnekler verip senet ve metin açısından onların üzerinde duracağız. Bu sempozyumu düzenleyen, maddi ve manevi yönden katkıda bulunan tüm kişilere teşekkür ediyorum.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, Hadis, İslâm, Buhârî, Müslim.

GİRİŞ

Tüm insanlara barış, huzur, saadet ve mutluluk va'di ile ortaya çıkan İslâm dininin iki ana temeli vardır. Bunlar, Allah'ın kelamı olan Kur'ân ve Hz. Muhammed'in (SAV) sünnetidir.¹⁵¹⁷ Bunu belirten Hz. Muhammed (SAV), bir hadiste, "Size iki şey bıraktım. Siz, bu iki şeye uygun hareket ettiğiniz müddetçe, hiç-

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹⁵¹⁷ Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, el-Mektebtü'l-İslamiyye İstanbul 1979, s.131 vd; Ebû Zehra, Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire tsz., s. 97 vd.

bir zaman sapıtmayacaksınız. Bu iki şey, Allah'ın kitabı olan Kur'ân ve benim sünnetimdir"¹⁵¹⁸ diye haber vermiştir.

Bu hadiste, Allah'ın kelamı olan Kur'ân, İslâm dininin ana kaynağı olarak haber verilmiştir. İkinci derecede yer alan sünnet ise, Kur'ân'ın tefsir ve açıklaması durumundadır.¹⁵¹⁹ "Senne-yesünnü" fiilden türemiş bir isim olan "sünnet", kelime olarak hayat tarzı, bir yaşam modeli, hal, tavır, gidişat, yol, kanun, tabiat, yön ve benzeri daha pek çok anlamlar için kullanılmaktadır.¹⁵²⁰ Terim açısından ise sünnet, Hz. Muhammed'in (SAV) yapmış olduğu davranışları, söylediği sözleri ve tasvip ettiği takrirleridir.¹⁵²¹ Kur'ân'ın çeşitli ayetlerinde de, Hz. Muhammed'in (SAV) sünnetinin önemine işaret edilmektedir.

Hz. Muhammed (SAV), Allah tarafından Cebrail (AS) vasıtası ile kendisine gönderilen ayetleri hem ezberliyor, hem de vahiy kâtiplerine yazdırıyordu.¹⁵²² O, bu konuda herhangi bir problemin yaşanmaması için nazil olan her ayeti hemen ezberliyordu. Onun bu hassasiyeti, Kur'ân'ın çeşitli ayetlerinde dile getirilmektedir.¹⁵²³ Dolayısı ile Kur'ân ayetlerinin tespiti hususunda herhangi bir problem söz konusu değildir. Hadislerin tespiti ise, Kur'ân'ın tespitinden biraz daha farklıdır. Hadis, ilk dönemlerde az miktarda yazılmış olsa da, daha çok rivayet yolu ile sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu nedenle bu ilmi sahada çeşitli problemler söz konusu olmuştur. Hadislerin naklinde ravilerin büyük ölçüde önemi vardır. Sahabe, hadis rivayetinin ilk halkasını oluşturmakta ve Hz. Muhammed (SAV) ile insanlık arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Dolayısı ile hem bir sahabi olarak hem de İslam devletinin Halifesi olarak Hz. Ömer'in de hadis rivayetinde büyük bir etkisi olmuştur. Bu nedenle

¹⁵¹⁸ Ebû Dâvûd, Menâsik, 56, hadis no: 1905; İbn Mâce, Menâsik, 84, hadis no: 3074; Muvatta, Kader,1, hadis no: 3; İbn Hanbel, III, 26; el-Münâvî, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, Matbaatu Mustafa Muhammed, Mısır 1938, III, 240.

¹⁵¹⁹ ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Dârü'l-Erkâm, Beyrut tsz. I, 32.

¹⁵²⁰ el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahman el-Ferâhîdî, "senne" *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, II, 285; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed bin Ahmed bin el-Ezher el-Herevî, "senne", *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymir, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, IX, 426 vd.. İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, "senne", *Lisanu'l-Arap*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994. XIII, 220 vd.; Zeydân, Abdulkerim ve Abdulkahhar Davud Abdullah, *Ulûmu'l-Hadîs*, Müessesetü'r-Risâle, Dîmeşk 2011, s. 12.; Koçyiğit, Talat, "sünnet", *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992, s. 429; Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 284.

¹⁵²¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Behçet el-Baytar, Daru'n-Nefâis, Beyrut 1987, s.62, 64; Zeydân *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 13; Karakaş, Ali, "Oksidentalizmde Etik Değerler", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Akader, Diyarbakır 2015, yıl: 13, sayı: 26, s. 182 vd.

¹⁵²² Zerkanî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfân fî Ülümi'l-Kur'ân*, Darü'l-Fikr, Beyrut 1996, I, 167 vd.

¹⁵²³ Bkz. el-Hicr 15/9; Tahâ 20/114; el-Kiyâme 75/17.

onun hadis rivayetindeki yeri özellikle Sahihayn'de yer alan rivayetleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız. Önce onun hayatı hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1. Hz. Ömer

Hz. Ömer'in (ö. 23 / 644) İslâm tarihinde önemli bir yeri vardır. Onun tam adı, Ebu Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî'dir. Mekke'de dünyaya gelen Hz. Ömer'in doğum tarihi ihtilafıdır. Hz. Ömer'in Müslümanlığı döneminde olduğu gibi, Müslüman olmadan önceki hayatında da aktif bir yapıya sahipti. O, okuyup yazan, şiir okuyan, güzel konuşan, ensâb bilgisine sahip olan ve çeşitli spor faaliyetleri olan bir kişi idi. Aynı zamanda o, iyi silah da kullanırdı.¹⁵²⁴

Hz. Ömer, İslâm'ın altıncı yılında Müslüman olmuştur. Onun nasıl Müslüman olduğuna dair farklı rivayetler vardır. O İslam dinine girdikten sonra, Müslümanlar ilk defa toplu bir şekilde Kâbe'ye giderek açıktan beraber namaz kılmışlardır. Bilahare Hz. Muhammed (SAV) onun hakkında övücü pek çok şey söylemiştir.¹⁵²⁵

Hz. Ömer, aile efradı ile birlikte toplu bir şekilde aleni olarak Mekke'den Medine'ye hicret etmiş ve Medine'de Hz. Muhammed (SAV) adına kadınlardan biat almıştır.¹⁵²⁶ O, ilme çok meraklı olan bir şahsiyetti. Hz. Muhammed'in (SAV) İlminden istifade etmek için sürekli onunla beraber olmaya çalışıyordu. Hatta onun yanına gidemediği günlerde ise, nazil olan ayetleri başka sahabe-den öğrenmeye gayret ederdi. Çünkü sahabe, Hz. Muhammed'den (SAV) öğrendiklerini birbirlerine öğretmeyi bir vecibe olarak telakki ediyorlardı.¹⁵²⁷

Hz. Muhammed (SAV) vefat edince, Hz. Ömer onun vefat haberini kabul etmek istememiş ve bunu söyleyenlere çok sert tepki göstermiştir. Bunun üzerine Hz. Ebubekir Kur'an'dan bazı ayetler¹⁵²⁸ okuyarak onu teskin etmiştir.¹⁵²⁹

¹⁵²⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut ve Me'mûn Sağırçî, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 2014, XXVIII, 71 vd.; İbn Hacer, Şihabuddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalanî, *Tehzîbu'l-Tehzîb*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, VII, 371 vd.; Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 44.

¹⁵²⁵ Buhârî, Fedâilu Ashâbi'n-Nebi, 4, hadis no: 3655; 6, hadis no: 3679-3694; Menâkibü'l-Ensâr, 35, hadis no: 3863-3867; Müslim, Fedâilü's-Sahabe, 14-25, hadis no: 2389-2400; Tirmizî, Menâkib, 18, hadis no: 3681-3695.

¹⁵²⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Daru Sadr, Beyrut 2014, VIII, 7.

¹⁵²⁷ Buhârî, İlim, 27, hadis no: 89; Sallâbî, Ali Muhammed, *Hz. Ömer*, trc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2016, s. 222.

¹⁵²⁸ Alu İmrân, 3/144.

¹⁵²⁹ Buhârî, Fedâilu Ashâbi'n-Nebi, 5, hadis no: 3667, 3668, 3670; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, II, 266 vd.; Zebidî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı ve*

Hz. Ömer, Hz. Muhammed'in (SAV) vefatından sonra Hz. Ebubekir'in halife olarak seçilmesinde hazır bulunmuş, ona biat etmiş ve halifelüğünün bitimine kadar ona danışmanlık yapmıştır.¹⁵³⁰

Yemâme'de hicri 12 miladi 633 yılında yalancı peygamber Müseyleme-tü'l-Kezzâb ile yapılan savaşta 70 kadar Kur'an hafızı şehit olmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Ebubekir'e hafızların şehit olduğunu, Kur'an'ın giderek kaybolması konusunda endişe duyduğunu dolayısı ile yazılı Kur'an ayetleri-nin toplatılarak bir araya getirilmesinin gerektiğini teklif etmiştir. Bu konuda başta kararsız davranan Hz. Ebubekir, daha sonra Zeyd b. Sabit (ö.45 / 665) başkanlığında bir komisyon kurdurmuş ve Kur'an ayetlerini bir araya toplata-rak kitap haline getirmiştir.¹⁵³¹

Hz. Ebubekir, gerekli gördüğü durumlarda Hz. Ömer'i yerine vekil olarak tayin etmiştir. Örneğin hac mevsiminde onu hac emiri olarak görevlendirmiştir.¹⁵³² Hz. Ömer, Hz. Ebubekir'in hicri 13, miladi 634 yılında vefat etmesinden itibaren, şehit edildiği hicri 23, miladi 644 yılına kadar halifelik yapmıştır. Onun halifeliği döneminde İslâm devleti Arabistan'ın dışında başta İran, Irak, Şam ve Kudüs olmak üzere dünyanın dört bir yanına doğru hızla genişlemeye başlamıştır. Onun döneminde pek çok millet İslam dini ile tanışıp Müslüman olmuştur.¹⁵³³

Hz. Ömer, hayatı boyunca ve özellikle de halifeliği sırasında çeşitli İslâmî ilimlere katkıda bulunmuştur. O, hadis alanında olduğu gibi, fıkhıta da Hz. Ebubekir ile birlikte "Şeyhayn" diye anılmıştır.¹⁵³⁴ Pek çok kere Hz. Muham-med'in (SAV) övgüsüne ve duasına mazhar olan¹⁵³⁵ Hz. Ömer, aynı zamanda müsteşrikler tarafından da çeşitli yönlerden tenkit edilmiştir.¹⁵³⁶ Hz. Ömer'in

Tecrid-i Sarih Tercemesi, trc. Ahmed Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1970, XI, 26 vd.

¹⁵³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, II, 190 vd.; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 45.

¹⁵³¹ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 3, hadis no: 4986, 4987; İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muham-med, *en-Neşr fî Kıraati'l-Aşr*, thk. Muhammed Salim Muhaysin, Matbaatu Mustafa, Kahire tsz. I, 7: es-Süyûtî, Abdürrahman Celalüddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Mısır 1978, I, 71; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 62 vd; Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kay-nakları*, İFAV, İstanbul 1991, s. 98.

¹⁵³² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, III, 177, 186; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 45.

¹⁵³³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, III, 367; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 46.

¹⁵³⁴ Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 46.

¹⁵³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, III, 267; Tirmizî, Menâkib, 18, hadis no: 3681-3695; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXVIII, 72 vd

¹⁵³⁶ Bkz. Abbott, Nabia, *Hz. Muhammed'in Sevgili Eşi Ayşe*, trc. Tuba Asrak Hasdemir, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 1999, s. 64, 66, 69.;a. mlf. "İslâm'ın İlk Döneminde Kadın ve Devlet", *BELGÜ*, trc. M. Hanefi Palabıyık ve Betül Kınay, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi*, Ardahan 2015, Yıl: 1, sayı: 1, s. 112,115, Ardahan 2015.;Vida, G. Levi

hayatı hakkında bu kısa bilgileri verdikten sonra şimdi de onun hadisçiliği ile ilgili bazı bilgiler vermeye çalışacağız.

2. Hz. Ömer'in Hadis İlimindeki Yeri

Hz. Ömer, pek çok ilim dalında olduğu gibi hadis kültürü açısından da önemli bir yere sahip bulunmaktadır. O, hadis rivayeti konusunda çok hassas davranmış ve Sahabe-i Kirâm'ı, bizzat Hz. Muhammed'den (SAV) duydukları hadisleri nakletmeleri hususunda uyarmıştır. Bilindiği gibi Hz. Muhammed'in (SAV) zamanında, nazil olan Kur'ân ayetleri hem ezberleniyor, hem de yazılıyordu. Kur'ân ayetlerine karışmaması için, hadislerin o dönemde yazılmasına pek sıcak bakılmıyordu. Ancak az da olsa, o dönemde bazı hadisler yazılmıştır. Hz. Muhammed'in (SAV) vefatından sonra, zaman ilerledikçe hadisler hem rivayet hem de yazı ile aktarılıyordu. Bu arada çeşitli sebeplerden uydurulan pek çok hadis olmuştur. Hadislerin uydurma bilgilerden korunması için, söylenen her hadisin hem senet hem de mana yönünden tenkide tabi tutulması gerekiyordu. İşte bu tenkide tabi tutma olayı, sahabe döneminden itibaren uygulanmaya başladı. Sahabe döneminde hadis tenkitçiliği açısından meşhur olan bazı kişiler vardır. Bunlar, Ubâde b. Sâmit (ö. 34 / 654), Ali b. Ebî Talib (ö. 40 / 660), Zeyd b. Sabit (ö. 45 / 665), Hz. Aişe (ö. 57 / 667), Abdullah b. Abbas (ö. 68 / 687), Abdullah b. Ömer (ö. 74 / 693), Enes b. Malik (ö. 93 / 711) ve benzeri kişilerdir. Hz. Ömer'in de bunlar arasında önemli bir yeri vardı.¹⁵³⁷

Hadislerin tespitinde son derece titiz davranan Hz. Ömer'in, bu hususta şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Size bir sünen kitabı yazmaktan bahsetmiştim. Fakat sonradan düşündüm ki, sizden önce Ehl-i kitap Allah'ın kitabından başka kitaplar yazmış ve o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın kitabını terk etmişlerdi. Yemin ederim ki, Allah'ın kitabını hiçbir şey ile gölgelemem."¹⁵³⁸ Hz. Ömer'in bu tür açıklamaları, onun Kur'ân'dan sonra hadise son derece önem verdiğini ortaya koymaktadır. Ancak o, herhangi bir sözün

Della, "Ömer b. Hattâb", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1964, IX, 468 vd.

¹⁵³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, III, 287; Aşık, Nevzat, Sahabe ve Hadis Rivâyeti, Akyol Neşriyat, İzmir 1981, s. 250 vd.; Çelik, Ali, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta 1995, sayı: 2, s. 254; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 47.

¹⁵³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, III, 287; Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, *Takyîdu'l-İlm*, thk. Said Abdulğaffâr Ali, Dâru'l-İstikâme, Kahire 2004, 49; Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'anic Commentary and Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago 1967, II, 7 vd.; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 47; Karataş, Mustafa, "Hadis Rivayeti Karşısında Sahabenin Tutumu", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2000, cilt: 36, sayı: 1, s. 7 vd.

Kur'ân'a karışmaması hususunda dikkatli davranmıştır. Hz. Ömer ile ilgili anlatılan başka bir rivayet de, onun bu husustaki hassasiyetini göstermektedir. O, Karaza b. Ka'b (ö. 30 / 670) başkanlığındaki bir heyeti Kufe'ye gönderirken, abdest almış, onlarla beraber yürümüş ve onlara şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Sizler, şimdi öyle bir kavme gidiyorsunuz ki, onlar çokça Kur'ân okurlar. Onlar, ashab diye sizlere saygı gösterecekler. Aman ha! Onların yanında az hadis rivayet ediniz ve onları Kur'ân okumaktan alıkoymayınız. Beni yanınızda biliniz."¹⁵³⁹ Hz. Ömer'in bu tavsiyesi, onunu hadis rivayeti hususunda dikkatli olmanın gerektiğini göstermektedir. Aslında o, gönderdiği heyete hadise önem vermemesini söylememiştir. Aksine o, hadise gereken tazim ve hürmeti göstermesini istemiştir. Bir de o, hadis rivayeti ile meşgul olup asli görevleri olan tebliğ konusunda gevşememelerini düşünmüştür.¹⁵⁴⁰

Hz. Ömer'in hadis yazımı konusunda bu derece titiz davranmasının diğer bir sebebini ise, siyasi olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim İbn Kuteybe (ö. 276 / 889), bu hususta şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Hz. Ömer bu tutumu ile rivayetlerin artmamasını, art niyetli kişilerin uydurdıkları sözlerin sağlam hadislerin arasına karışmamasını amaçlamıştır."¹⁵⁴¹

Hz. Ömer'in naklettiği 539 kadar hadis, Kütüb-i Sitté'de yer almaktadır. Bunların 81 tanesi Buhârî ve Müslim'in el-Câmiü's-Sahih isimli eserlerinde bulunmaktadır. Onun rivayet ettiği 26 hadis, hem Buhârî hem de Müslim'de ortak olarak geçmektedir. Yalnız Buhârî'de 34 ve yalnız Müslim'de de 21 hadisi vardır.¹⁵⁴² Hz. Ömer'in Kütüb-i Sitté'nin dışında da rivayet edilen hadisleri vardır. Kendisinden rivayet edilen hadisler, bazı hadis kitaplarında "Müsned" ismi ile bir araya getirilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1 – Ya'kûb b. Şeybe b. Salt es-Sedûsî (ö. 262 / 875), *Müsnedu Emiri'l-Mü'minîn Ömer b. el-Hattâb*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Müessesetü'l-Kutubi's-Sakafiyye, Beyrut 1985.¹⁵⁴³

2 – Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Kesir b. Gâlib et-Taberî (ö. 310 / 923), *Tehzîbü'l-Asâr ve Tafsilü's-Sabit an Resûlillahi mine'l-Ahbâr Müsnedu*

¹⁵³⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 3, hadis no: 28; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih ve Mâ Yenbeğî fi Rivâyetihî ve Hamlih*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muessesetü'r-Risâle, Dimaşk 2012, s. 382; Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 47.

¹⁵⁴⁰ Hatiboğlu, Haydar, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Kahraman Yayınları, İstanbul 2012, I, 52.

¹⁵⁴¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis*, Mısır 1326, s. 48.

¹⁵⁴² Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 47.

¹⁵⁴³ Özdemir, Veysel, "Hadislerin Sihhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilahının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2013, sayı: 45, s. 89.

Ömer b. el-Hattâb, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Matbatü'l-Medeni, Kahire 1983.¹⁵⁴⁴

3 – Ebubekir Ahmed b. Selmân b. Hasan en-Neccâd el-Bağdâdî (ö...), *Müsnedu Ömer b. el-Hattâb*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1994.

4 – Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Şihabiddin Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şafîî (ö. 774 / 1373), *Müsnedü'l-Farûk Emiri'l-Mü'minîn Ebu Hafs Ömer b. el-Hattâb ve Akvâluhu alâ Eboâbi'l-İlm*, thk. Abdulmuti' Emin Kal'acî, Kahire 1991.¹⁵⁴⁵

Hz. Ömer, başta Hz. Muhammed (SAV), onun dışında Hz. Ebubekir ve Ubey b. Ka'b (ö.22 / 642) gibi sahabeden hadis nakletmiştir. Hz. Osman (ö.36 / 656), Hz. Ali (ö.40 / 660), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö.55 / 674), Talha b. Ubeydullah (ö.36 / 656), Abdurrahman b. Avf (ö. 33 / 653), Abdullah b. Mesud (ö. 30 / 650), Huzeyfe b. el-Yaman (ö. 36 / 658), Ebu Hureyre (ö. / 62681), Hz. Aişe (ö.57 / 667) ve daha pek çok sahabe kendisinden hadis nakletmişlerdir. Bir de çocukları Abdullah (ö.737692), Asım (ö.70 / 689) ve hafsa da ondan hadis rivayet etmişlerdir. Tabiinden kendisinden hadis nakledenlerin başında Kadi Şüreyh (ö. 79 / 698), Alkame b. Vakkas el-Leysî (ö. 86 / 705), Said b. el-Müseyyeb (ö.94 / 713) ve daha pek çok kişi gelmektedir.¹⁵⁴⁶

Hz. Ömer, özellikle fıkhi ilgilendiren hadislere ayrı bir ilgi göstermiştir. Nitekim Hz. Muhammed'in (SAV) zekât ile ilgili bazı hükümleri yazılı olarak Hz. Ebubekir'e verdiği ve bunların daha sonra Hz. Ömer'e intikal ettiği rivayet edilmektedir.¹⁵⁴⁷ Hz. Ömer, Hz. Muhammed'in (SAV) özellikle fıkıhla ilgili fiil ve açıklamalarını dikkatle izleyip dinlemiş, onlardan çeşitli hükümler çıkarmaya çalışmıştır. O, Hz. Muhammed'in (SAV) vefatından sonra ortaya konan fıkhi hükümlerin tespitinde, isabetli görüşleri ön plana çıkmıştır. Ayrıca o, fetva veren meşhur yedi sahabiden biridir. Hz. Ömer, hükümlerin tespitinde Kur'ân, sünnet ve re'ye göre hareket etmiştir. O, işittiği bir haberi vahid ile kendi reyini çeliştirdiği zaman, kendi görüşünden vaz geçerek haberi vahid ile amel etmeyi tercih etmiştir.¹⁵⁴⁸ Ayrıca Hz. Ömer, hadis rivayet eden kişilerden, söy-

¹⁵⁴⁴ Akdokur, Fatma, "Tehzibü'l-Âsâr" Bağlamında et-Taberî'nin Hadisçiliği, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 67 vd.

¹⁵⁴⁵ Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 48; Özaydın, Abdülkerim, "İbn Kesir, Ebü'l-Fida", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 133 vd.

¹⁵⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XXVIII, 71; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 371 vd.

¹⁵⁴⁷ Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyry*, II, 23 vd.

¹⁵⁴⁸ Şafîî, Muhammed b. İdris (ö. 204/819), er-Risâle, thk. Abdüllatif el-Humeym ve Mahir Yasin el-Fahl, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, s. 379 vd. no: 1182, 1183; Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, s. 269; Koçak, Muhsin, "Ömer", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 51.

ledikleri hadislerin doğruluğu için çoğu kere şahit getirmelerini istemiş ve rivayet ettiği hadisin doğruluğu hakkında şahit getiren ravilerin rivayet ettiği hadisleri kabul etmiştir.¹⁵⁴⁹ Ancak o, rivayet ettiği hadislerin doğruluğu hakkında şahit getirmeyen ravilerin rivayet ettiği hadislerin doğruluğunu kabul etmemiştir. Örneğin Ma'kil b. Yesâr (ö. 59 / 679), Hz. Muhammed'in (SAV) mirastan dedeye altıda bir verdiğini anlatınca, Hz. Ömer ona, "Bunu seninle beraber başka kim biliyor?" diye sormuş. Ma'kil, "Bilmiyorum" diye cevap vermiştir. Hz. Ömer, bunun üzerine onun bu rivayetini dikkate almamıştır.¹⁵⁵⁰ Nitekim onun bu rivayeti İslâm hukukunda da dikkate alınmamıştır ve dedeye de miras verilmemektedir. Hz. Ömer'in hadis ilmindeki yeri ile ilgili bu bilgileri verdikten sonra şimdi de onun Buhârî'deki rivayetlerinden bir örnek vererek senet ve metin açısından değerlendirmesini yapacağız.

3. Hz. Ömer'in Buhârî'deki Rivâyetleri

Yukarıda da açıkladığımız gibi Hz. Ömer'in naklettiği 539 kadar hadis, Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Bunların 81 tanesi Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiü's-Sahih* isimli eserlerinde bulunmaktadır. Onun rivayet ettiği 26 hadis, hem Buhârî hem de Müslim'de ortak olarak geçmektedir. Yalnız Buhârî'de 34 ve yalnız Müslim'de de 21 hadisi vardır.¹⁵⁵¹ Biz burada sırası ile önce onun Buhârî'de, sonra Müslim'de ve ondan da sonra hem Buhârî hem de Müslim'de geçen hadislerinden birer örnek vereceğiz. Ayrıca verdiğimiz bu hadis örneklerini hem metin hem de senet açısından değerlendirmeye çalışacağız. Önce örnek olarak sadece Buhârî'de nakledilen bir hadisi alıp inceleyeceğiz:

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، ح قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: وَقَالَ ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنِ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي ثَوْرٍ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ عُمَرَ، قَالَ: كُنْتُ أَنَا وَجَارٌ لِي مِنَ الْأَنْصَارِ فِي بَيْتِي أُمِّيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ عَوَالِي الْمَدِينَةِ وَكُنَّا نَتَنَاقَبُ النَّزُولَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَنْزِلُ يَوْمًا وَأَنْزِلُ يَوْمًا، فَإِذَا تَرَلْتُ جِئْتُهُ بِخَبْرٍ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَعَبْرِهِ، وَإِذَا نَزَلَ فَعَلَّ مِثْلَ ذَلِكَ، فَتَرَلُ صَاحِبِي الْأَنْصَارِيُّ يَوْمَ نَوَيْتِهِ، فَضَرَبَ بَابِي ضَرْبًا شَدِيدًا، فَقَالَ: أَمَّ هُوَ؟ فَفَرَعْتُ فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ، فَقَالَ: قَدْ حَدَّثَ أَمْرٌ عَظِيمٌ. قَالَ: فَدَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي، فَقُلْتُ: طَلَّقَكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَتْ: لَا أَدْرِي، ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَائِمٌ: أَطَلَّقْتَ نِسَاءً؟ قَالَ: «لَا» فَقُلْتُ: اللَّهُ أَكْبَرُ

Buhârî'de yer alan bu rivayete göre Hz. Ömer şöyle söylemiştir: "Medine çevresinde bulunan Beni Umeyye b. Zeyd kabilesine mensup Ensar'dan bir komşum vardı. Ben ve bu komşum, her gün sıra ile birimiz Hz. Muhammed'in (SAV) yanına varıyorduk. O gün için nazil olan vahiyleri ve diğer bilgileri tes-

¹⁵⁴⁹ Buhârî, İsti'zân, 13, hadis no: 6245; Müslim, Adab, 37, hadis no: 2153.

¹⁵⁵⁰ Ebû Dâvûd, Ferâiz, 6. Hadis no: 2897.

¹⁵⁵¹ Fayda, "Ömer", *DîA*, XXXIV, 47.

pit ediyorduk. Eve gelince de birbirimize anlatıyorduk. Bu arkadaşımın böyle anlaşıyordu. Bir gün arkadaşım kendi nöbetinde Hz. Muhammed'in (SAV) yanına gitmişti. O, heyecanla gelip bizim kapımızı sert bir şekilde çalarak beni sordu. Ben, korkarak onun yanına çıktım. Arkadaşım bana, 'Hz. Muhammed'in (SAV) evinde büyük bir olay meydana geldi' dedi. Ben, Hz. Hafsa'nın odasına girdim ve onun ağladığını gördüm. Ben ona, 'Hz. Muhammed (SAV) sizleri boşadı mı?' diye sordum. O, 'Bilmiyorum' diye cevap verdi. Sonra ben Hz. Muhammed'in (SAV) yanına vardım ve ayakta olduğum halde kendisine, 'Sen hanımlarını boşadın mı?' diye sordum. O, 'Hayır!' diye cevap verdi. Bunun üzerine ben, 'Allahu ekber!' diye tekbir getirdim."¹⁵⁵²

Buhârî, bu hadisi iki ayrı ravi gurubundan nakletmiştir. Birinde o, bu hadisi Ebü'l-Yeman'dan, o Şuayb'dan, o da Zührî'den nakletmiştir. Buhârî bu hadisi nakle ederken ayrıca "Kale Ebu Abdillâh" demektedir. Ebu Abdillâh, Buhârî'nin kendisidir. O İbn Vehb'ten, o Yunus'tan ve o da İbn Şihâb'tan nakletmiştir. Burada adı geçen İbn Şihâb ve diğer rivayette geçen Zührî, aynı kişidir. İbn Şihâb, yani Zührî, bu hadisi Ubeydullah b. Abdillâh b. Ebî Sevr'den, o Abdullâh b. Abbas'tan ve o da Hz. Ömer'den nakletmiştir. Bu senet zincirinde toplam, dokuz ravi vardır.¹⁵⁵³

¹⁵⁵² Buhârî, İlim, 27, hadis no: 89.

¹⁵⁵³ Kirmânî, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf, *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, II, 97 vd.; İbn Hacer, Ahmed b. Ali, el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2005, I, 244 vd.; Aynî, Bedruddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002, II, 144 vd.; Gürânî, Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed, el-Keveserü'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî", thk. Ahmed İzzu İnâye, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2008, I, 196; Kastalânî, Şehâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2012, I, 279 vd. Bu senet zincirinde yer alan ravileri kısaca tanıtmak istiyoruz: Ebü'l-Yemân: Onun tam adı, el-Hakem b. Nafî el-Behrânî el-Hımsî'dir (ö. 222/836). Ebü'l-Yemân, sika ve saduk bir ravi olarak kabul edilmiştir. O, Şuyb b. Ebî Hamzs, Hureyz b. Osman, Ataf b. Halid, Said b. Abdilaziz, Safvan b. Amr ve daha pek çok kişiden hadis nakletmiştir. Başta Buhârî olmak üzere Abdullâh ed-Dârimî, Amr b. Mansûr, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main ve daha pek çok kişi kendisinden hadis nakletmişlerdir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 395 vd.; XII, 253; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Halil Me'mûn Şihâ, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 2001, I, 192). Şuayb: Onun tam adı, Şuayb b. Ebî Hamza'dır (ö. 162/778). Şuayb, başta Zührî ve Nafî olmak üzere pek çok kişiden hadis nakletmiştir. Ebü'l-Yemân, Ali b. Abbas ve daha pek çok kişi, ondan hadis nakletmişlerdir. Kendi oğlu Bişr'in de kendisinden hadis nakledenlerin arasında önemli bir yeri vardır. Cerh ve tadil alimleri, onun hadis rivayetinde sika, sebt ve hafız olduğunu kaydetmişlerdir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 318 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 338). İbn Şihâb ez-Zuhrî: Ebü Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö. 124/742). ez-Zuhrî, hadisleri Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) emri ile resmen tedvin eden ilk kişidir ve tâbiündendir. O, Abdullâh b. Ömer, Câbir b. Abdillâh, Enes b. malik, Sehl b. Sa'd, Ebü Tufeyl, Abdurrahman b. Ezher, Sâib b. Yezid ve daha pek çok sahâbeden hadis almıştır. Ayrıca o, Said b. Museyyeb, Urve b. Zubeyr, Ata b. Ebî Rabâh, Abdurrahman b. Hüzmûz, Amre binti Abdurrahman ve ben-

Bu hadisten anlaşıldığına göre Hz. Ömer, Hz. Muhammed'in (SAV) yanında bulunmaya, onun hal ve hareketlerinden ders almaya ve onun hadislerini tespit etmeye özen göstermiştir. O, gidemediği zamanlarda haberleri arkadaşlarından almıştır. Çünkü sahabe, birbirlerine güveniyor ve birbirinin sözüne itibar ediyordu. Buna göre hadis kültüründe haberi vahid kabul edilmiş ve sahabe mürseli ile amel edilmiştir. İlimin önemini vurgulayan bu hadis, hem ilim öğrenmeyi hem de çalışıp rızık elde etmeyi haber vermektedir. Ayrıca bu hadisten anlaşıldığına göre, baba damadının iznini almadan onun evine yani onun hanımı olan kızının evine girebilir. Çünkü Hz. Ömer, Hz. Muhammed'den (SAV) izin almadan kızı Hz. Hafsa'nın evine girmiştir. Yine bu hadiste bildirildiğine göre, başkasının evine girmek için kapıyı çalıp izin istemek ge-

zeri tabiilerden de ilmi yönden istifade etmiştir. Ata b. Ebî Rabâh ve Ömer b. Abdulaziz, onun hocaları olmalarına rağmen, kendisinden hadis almışlardır. Ayrıca Malik b. Enes, Ma'mer b. Râşid, Süfyân b. Uyeyne ve daha pek çok kişi ondan hadis almışlardır. Hicri 124 yılında Şam yakınlarında bulunan Bedâ denilen yerde vefat eden ez-Zuhrî, özellikle hadis tedvininde önemli bir yere sahip olduğu için, hadis kaynaklarında onun hakkında geniş bilgi verilmektedir.¹⁵⁵³ İbn Vehb: Ebû muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Mısri (ö. 197/813). Hicri 125 yılında Mısır'ın Kahire şehrinde doğan İbn Vehb, Benî Fihri kabilesinin azatlılarından. O, İmam Malik'in önde gelen talebelerinden olan önemli bir fahih ve muhaddistir. Ayrıca o, Leys b. Sa'd, Süfyân es-Sevri, Süfyân b. Uyeyne, İbn Cüreyc ve benzeri pek çok âlimden hadis almıştır. İbn Vehb, son derece güvenilir bir hadis ravisi olarak kabul edildiğinden dolayı, kendisine bu konuda çok rağbet edilmiştir. Hatta bir seferinde hadis rivayet ederken, aşırı izdiham meydana gelmiş ve kendisi bu izdihamda yaralanmıştır. Bunun üzerine o, bir daha hadis rivayet etmeyeceğine dair yemin etmiştir. Fakat sonradan yemininin kefareti ödüyerek, tekrar hadis rivayet etmeye devam etmiştir. Onun hocaları İmam Malik ve Leys b. Sa'd da kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. İbn Hanbel, İbn Vehb'in salih bir âlim, fakih ve geniş bilgi sahibi olduğunu kaydetmiştir. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Nesâî, İbn Adî ve Zehebî gibi âlimler, Onun hadis rivayetinde sikâ, hüccet ve hafız olduğunu kabul etmişlerdir. Her şeye rağmen, onu tenkit edenler de olmuştur. Hicri 197 yılında Kahire'de vefat eden İbn Vehb, kendisine teklif edilen her türlü idari görevi reddetmiştir.¹⁵⁵³ Yunus: Ebû Yezid Yunus b. Yezid b. Ebî en-Neccâd (ö. 159/775). Ona, İbn Mişkân b. Ebî en-Neccâd el-Eylî de denmektedir. O, başta kardeşi Ebû Ali b. Yezid, İbn Şihâb ez-Zührî, Abdullah b. Ömer'in azatlısı Nafi', Hişam b. Urve, İkrime ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. Cerir, Amr b. el-Haris, Leys b. Sa'd, Evzâî, Süleyman b. Bilal, İbnü'l-Mubârek, İbn Vehb, Bekiye b. el-Velid, Hassân b. İbrahim, Abdullah b. Ömer en-Nemirî ve daha pek çok kişi, kendisinden hadis almışlardır. O, hadis münekkithleri tarafından sika ve saduk olarak kabul edilmiştir. Yunus, hicri 159 yılında Mısır'da vefat etmiştir.¹⁵⁵³ *Ubeydullah b. Abdillâh b. Ebî Sevr*: O, tabiîndendir ve sika bir ravidir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 20 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 495). Abdullah b. Abbas: Ebû'l-Abbas Abdullah b. Abbas b. Abdilmuttalib el-Kureşîdir (ö. 68/687-688). O, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) amcasının oğludur, tefsir ve fıkıh ilminde olduğu gibi, hadis alanında da önemli bir yeri vardır. İbn Abbas, çok hadis rivayet edenler arasında yer alan bir sahâbîdir, müksiründandır ve 1660 hadis nakletmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettiği zaman, o 13 yaşlarında idi. Dolayısı ile o, hadislerin pek çoğunu diğer sahabeden nakletmiştir. Onun rivayet ettiği hadisler, başta Buhârî ve Müslim olmak üzere pek çok hadis kaynaklarında yer almaktadır. O, bazı tabiiler hakkında cerh anlamı taşıyan bazı değerlendirmelerde bulunmuş, hadis öğretiminde arz veya kıraat metodunun geçerli olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁵³

rekir. ¹⁵⁵⁴ Hz. Ömer'in sadece Müslim'de rivayet edilen hadislerinden bir örneği ise şöylece vermek istiyoruz.

4. Hz. Ömer'in Müslim'deki Rivayetleri

Hz. Ömer'in Müslim'de rivayet ettiği 21 hadisten bir örnek vereceğiz:

حَدَّثَنِي أَبُو حَبِيبَةَ زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ، عَنْ وَكَيْعٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُعَاذٍ الْعَنْبَرِيِّ - وَهَذَا حَدِيثُهُ - حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا كَهْمَسٌ، عَنْ ابْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ، قَالَ: كَانَ أَوَّلَ مَنْ قَالَ فِي الْقَدْرِ بِالْبَصْرَةِ مَعْبُدُ الْجَهَنِّيِّ، فَأَنْطَلَقْتُ أَنَا وَحَمِيدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْجَهْمِيُّ حَاجِبِينَ - أَوْ مُعْتَمِرِينَ - فَقُلْنَا: لَوْ لَقِينَا أَحَدًا مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَسَأَلْنَاهُ عَمَّا يَقُولُ هَؤُلَاءِ فِي الْقَدْرِ، فَوَقَّفَ لَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ دَاخِلًا الْمَسْجِدِ، فَأَكْتَنَفْتُهُ أَنَا وَصَاحِبِي أَحَدًا عَنْ يَمِينِهِ، وَالْآخَرَ عَنْ شِمَالِهِ، فَطَلَعْتُ أَنْ صَاحِبِي سَبَّكَ الْكَلَامَ إِلَيَّ، فَقُلْتُ: أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ إِنَّهُ قَدْ ظَهَرَ قَبْلَنَا نَاسٌ يَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ، وَيَتَقَرَّرُونَ الْعِلْمَ، وَذَكَرَ مِنْ شَأْنِهِمْ، وَأَتَمَّ يَزْعُمُونَ أَنْ لَا قَدَرَ، وَأَنَّ الْأَمْرَ أَتَمُّ، قَالَ: «فَإِذَا لَقِيتَ أَوْلِيَاكَ فَأَخْبِرْهُمْ أَيُّ بَرِيءٍ مِنْهُمْ، وَأَتَمَّ بَرَاءَ مِنِّي»، وَالَّذِي يَخْلُفُ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ «لَوْ أَنَّ لِأَحَدِهِمْ مِثْلَ أُحُدٍ ذَهَبًا، فَأَنْفَقَهُ مَا قَبِلَ اللَّهُ مِنْهُ حَتَّى يُؤْمِنَ بِالْقَدْرِ» ثُمَّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ، إِذْ طَلَعَ عَلَيْنَا رَجُلٌ شَدِيدُ بَيَاضِ الشَّيَابِ، شَدِيدُ سَوَادِ الشَّعْرِ، لَا يَرَى عَلَيْهِ أَثَرَ السَّفَرِ، وَلَا يَعْرِفُهُ مِمَّا أَحَدٌ، حَتَّى جَلَسَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَسْتَدْرَكْتَنِي إِلَى رُكْبَتَيْهِ، وَوَضَعَ كَفَيْهِ عَلَيَّ فَخَذَيْهِ، وَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ أَخْبِرْنِي عَنِ الْإِسْلَامِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْإِسْلَامُ أَنْ تَشْهَدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَقِيمَ الصَّلَاةَ، وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ، وَتَصُومَ رَمَضَانَ، وَتُحَاجَّ النَّبِيَّ إِنْ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا»، قَالَ: صَدَقْتَ، قَالَ: فَعَجَبْنَا لَهُ بِسَأَلِهِ، وَبُصَدِّقَهُ، قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِيمَانِ، قَالَ: «أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ، وَمَلَائِكَتِهِ، وَكُتُبِهِ، وَرُسُلِهِ، وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، وَتُؤْمِنَ بِالْقَدْرِ خَيْرِهِ وَسَرِّهِ»، قَالَ: صَدَقْتَ، قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِحْسَانِ، قَالَ: «أَنْ تُعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ»، قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ السَّاعَةِ، قَالَ: «مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ» قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنْ أَمْرَاتِهَا، قَالَ: «أَنْ تَلِدَ الْأُمَةُ رَجُلًا، وَأَنْ تَرَى الْخُفَاةَ الْعُرَاةَ الْعَالَةَ رِعَاءَ الشَّاءِ يَتَطَاوَلُونَ فِي الْبُنْيَانِ»، قَالَ: ثُمَّ أَسْأَلْتُ فَلَبِثْتُ مَلِيًّا، ثُمَّ قَالَ لِي: «يَا عُمَرُ أَتَدْرِي مِنَ السَّائِلِ؟» قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «فَإِنَّهُ جَبْرِيْلُ أَنَا كُمْ يَعْلَمُكُمْ دِينَكُمْ»

Ömer b. el-Hattâb (RA) şöyle demiştir:

“Bir gün Resulullah’ın (SAV) huzurunda bulunduğumuzda, bembeyaz elbiseli, simsiyah saçlı, üzerinde yolculuk eseri bulunmayan ve hiçbirimizin tanımadığı bir adam çıkageldi. Peygamber’in (SAV) önüne oturdu, dizlerini Peygamber’in (SAV) dizlerine dayadı, ellerini kendi dizlerinin üstüne koydu ve ‘Ey Muhammed! Bana İslâm’dan haber ver’ dedi. Hz. Muhammed (SAV), ‘İslâm, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in (SAV) Allah’ın Resulü olduğuna şahadet etmen, namazı kılman, zekâtı vermen, ramazan orucunu

¹⁵⁵⁴ Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî*, II, 99; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 245; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, II, 147; Gürânî, *el-Keşşerü'l-Cârî*, I, 197; Kastalânî, *İrşâdu's-Sâri*, I, 280; Sâbûnî, Muhammed Ali, *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2014, I, 162.

tutman ve güç yetirebilersen hac ibadetini yerine getirmendir' diye buyurdu. Adam, 'Doğru söyledin' dedi. Onun hem sorup hem de tasdik etmesi tuhafımıza gitti. Bunun ardından adam, 'Bana imandan haber ver' dedi. Hz. Muhammed (SAV), 'Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe inanmandır. Yine kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna iman etmendir' diye buyurdu. Adam, 'Doğru söyledin' diye tasdik etti. Ardından adam, 'Bana ihsandan haber ver' dedi. Hz. Muhammed (SAV) 'İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına ona ibadet etmendir. Her ne kadar sen onu görmüyorsan da O seni görür' diye cevap verdi. Adam yine, 'Kıyamet'ten bana haber ver' dedi. Hz. Muhammed (SAV), 'Kendisine soru sorulan, bu konuda sorandan daha bilgili değildir' cevabını verdi. Adam, 'Bana kıyametin alametlerinden haber ver' dedi. Hz. Muhammed (SAV), 'Cariyelerin sahiplerini doğurması, yalın ayak, baldırı çıplak koyun çobanlarının, yüksek binaları yapmada birbirleriyle yarışmalarıdır' diye buyurdu. Adam, çekip gitti. Ben bir süre öylece kalakaldım. Daha sonra Hz. Muhammed (SAV) 'Ey Ömer! Soru soran kişinin kim olduğunu biliyor musun?' diye sordu. Ben, 'Allah ve Resulü daha iyi bilir' dedim. Hz. Muhammed (SAV), 'O Cebrail'di, size dininizi öğretmeye geldi' diye buyurdu."¹⁵⁵⁵

Müslim, bu hadisi ayrı iki senetten nakletmiştir. Birinci senette hadisi Ebu Hayseme Züheyr b. Harb'den, o Veki'den, o Kehmes'ten, o Abdullah b. Büreyde'den, o Yahya b. Ya'mer'den, o Abdullah b. Ömer'den, o da babası Ömer b. el-Hattâb'dan nakletmiştir. İkinci senette ise, Müslim bu hadisi Ubeydullah b. Muaz el-Anberî'den, o babası Muaz'dan, o da Kehmes'ten, o Abdullah b. Büreyde'den, o Yahya b. Ya'mer'den, o Abdullah b. Ömer'den, o da babası Ömer b. el-Hattâb'dan nakletmiştir. Görüldüğü gibi bu iki senette Kehmes, ortak ravidir. Onunla Hz. Ömer arasındaki raviler, iki senette aynıdır. Bu hadisin her iki senesinde toplam sekiz ravi vardır.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵⁵ Müslim, İmân, 1, hadis no: 8; Tirmizi İmân, 4, hadis no: 2610; Ebû Dâvûd, Sünnet 16, hadis no: 4695. Bu hadis, parçalı bir şekilde değişik ifadelerle ve farklı rivayet zincirleri ile başka kaynaklarda da yer almaktadır. (Bkz. Müslim, İmân, 19-22, hadis no: 16; 23-26, hadis no: 17; Buhârî, İmân 37, hadis no: 50)

¹⁵⁵⁶ Müslim, İmân, 1, hadis no: 8. Bu hadisin rivayetinin adı geçen raviler hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz: Ebû Hayseme Züheyr b. Harb; Ebû Hayseme Züheyr b. Harb b. Şeddâd (Eştâl) en-Nesâî (ö. 234/849). Ebû Hayseme, Süfyân b. Ueyyne, İsmail b. Uleyye, Yahya b. Said el-Kattan, Veki', Abdurrazzak b. Hemmam, Velid b. Müslim ve daha pek çok âlimden hadis almıştır. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ebû Zur'a, Ebû Hâtım, Ebû Ya'lâ ve daha pek çok kişi ondan hadis nakletmişlerdir. Hadis âlimleri, onu hadis alanında sika, sadûk ve hüccet olarak kabul etmişlerdir. Ömrünü Bağdat'ta ilim ile meşgul olmak sureti ile geçiren Ebû Hayseme, âlimlerin övgüsünü kazanmış ve hicri 234 yılında orada vefat etmiştir. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, VII, 354; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 489 vd.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 303 vd.; Tuğ, Salih, "Ebû Hayseme, Züheyr b.

Cibril hadisi, Müslim'in naklettiği bu senet zinciri ile Buhârî'nin dışında kütübü sittenin tümünde yer almaktadır. Müslim, bu rivayeti ile Buhârî den ayrılmaktadır. Müslim'de yer alan bu rivayetin bir benzeri, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe (ö. 235 / 849) *el-Musannaʿ* ında ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241 / 855) *Müsned*'inde yer almıştır.¹⁵⁵⁷ Bu hadis, Buhârî'nin dışında kalan *kütübü sitte*'de nakledildiği halde, neden Buhârî bu rivayete yer vermemiştir? Buhârî'nin şarihleri bu soru üzerinde durmuşlar ve Buhârî'nin,

Harb", *DİA*, İstanbul 1994, X, 151). Vekî':Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrah b. Melih er-Ruâsî el-Kûfî (ö. 196/811).Vekî', başta babası olmak üzere İsmail b. Ebî Hâlid, Eymen b. Nâbil, İkrime b. Ammâr, Hişam b. Urve, A'meş, Cerîr b. Hazm, Abdullah b. Said b. Ebî Hind, Seleme b. Nebît, İsa b. Tehmân, Mus'âb b. Selîm, İbn Cüreyc, el-Evzâî, Malik, Usâme b. Zeyd el-Leysî, İsrâîl, Bedr b. Osman, Cafer b. Burkân, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, İbn Ebî Leylâ, Ya'lâ b. el-Hâris ve daha pek çok kişiden hadis rivayet etmiştir. Kendi oğulları Süfyân, Melih/Müleyh, Übeyd ve hocası Süfyân es-Sevrî, kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ayrıca Abdurrahmân b. Mehdî, Ahmed, Ali, Yahyâ, İshâk, Ebû Şeybe'nin iki oğlu, Ebû Haysame, Humeydî, Ka'nebî, el-Eşecc, Ali b. Haşrem, Musedded, İbn Ebî Amr, Nasr b. Ali, Yahya b. Yahya en-Nîsâbü'rî, Muhammed b. es-Sabbâh ed-Dolâbî, İbrahim b. Sa'd el-Cevherî ve daha pek çok kişi, kendisinden hadis nakletmişlerdir. Hicri 196 yılında vefat eden Vekî', birçok âlim tarafından övülmüş, sika, hafız, güvenilir ve faziletli olarak kabul edilmiştir.(İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 109 vd.;a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 338). Kehmes: Ebû'l-Hasen Kehmes b. el-Hasen et-Tamîmî el-Basrî (ö. 149/766). (Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîyya Yahyâ bin Şeref, *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, thk. Ridvan Câmî' Rıdvan, el-Mektebetu's-Sakafî, Kahire 2001, I, 194). Abdullah b. Büreyde: Merv'li olan Abdullah b. Büreyde, hicri 115, miladi 733 tarihinde vefat etmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 140 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 383). Yahya b. Ya'mer: Ebû Süleyman, Ebû Said, Ebû Adî Yahya b. Ya'mer (ö. 90/708), Basralıdır. (Nevevî, *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, I, 194; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 264 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 369). Ubeydullah b. Muaz el-Anberî: Basralı olan Ubeydullah b. Muaz el-Anberî, hicri 237, miladi 851 yılında vefat etmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 43; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 500). Muaz: Basralı olan Muaz b. Muaz el-Anberî, hicri 196, miladi 812 yılında vefat etmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 177 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 263). Abdullah b. Ömer (ö. 73/692): Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî. Abdullah b. ömer, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kayın biraderi olduğu için, her sahabinin elde edemediği yakınlığa sahip olmuş, onun konuşmalarını dinlemiş ve hareketlerine şahit olmuştur. O, 2630 hadis nakletmek sureti ile Ebû Hureyreden sonra en çok hadis rivayet eden ikinci sahabe olmuştur. Onun rivayet ettiği hadislerin 168'i hem Buhârî hem de Müslim'de, 81'i sadece Buhârî'de, 31'i de sadece Müslim'de yer almıştır. Abdullah b. Ömer, doğrudan Hz. Muhammed'den (s.a.v.) hadis naklettiği gibi, babası Hz. Ömer, kız kardeşi Hz. Hafsa, Hz. Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit, Hz. Bilal, Abdullah b. Mesud ve daha pek çok sahabeden hadis nakletmiştir. Çocukları Bilal, Hamza, Zeyd, Salim, Abdullah, Ubeydullah, Ömer ve torunları kendisinden hadis nakletmişlerdir. Bununla beraber onun Nafî', Urve b. ez-Zübeyr, Said b. el-Müseyyeb, Harmele ve daha pek çok kişi kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ayrıca Abdullah b. Ömer, en çok fetva veren yedi sahabeden biridir. Pek çok âlimin övgüsüne mazhar olan Abdullah b. Ömer, hicri 73, miladi 692 senesinde Mekke'de vefat etmiştir. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, IV, 142 vd.; Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 203 vd.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 291 vd.; Kandemir, M. Yaşar, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb" *DİA*, İstanbul 1988, I, 126 vd.

¹⁵⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 154; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 415 vd.; Tatlı, Bekir, *Cibril Hadisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 131.

bu senet zincirinde yer alan bazı raviler hakkında ihtilaf bulunması nedeni ile yer vermediğini ileri sürmüşlerdir. Şarihlerin bu konuda çeşitli yorumları vardır.¹⁵⁵⁸

Bu hadisin metninde ise, çok değişik konulara yer verilmektedir. Her şeyden önce cemaatten hiç kimsenin tanımadığı yabancı bir kişi gelmiş, cemaatin içerisinde Hz. Muhammed'e yaklaşarak ona çeşitli soruları yöneltmiştir. Hz. Muhammed (SAV) bu sorulara cevap verince, adam onu tasdik etmiş ve sonuçta ayrılıp gitmiştir. Bu durum, sahabe arasında garip karşılanmıştır. Bu hadiste işaret edildiği gibi, zaman zaman Cebrail insan suretinde Hz. Muhammed'in huzuruna varmış ve ona vahyi intikal ettirmiştir. Nitekim burada, Cebrail'in Hz. Muhammed'e (SAV) gelerek, dini konuları açıklamasını istemiştir. Bu hadiste ifade edildiğine göre, Cebrail (AS) Hz. Muhammed'e (SAV) iman, İslâm, ihsan, kıyametin ne zaman kopacağı ve kıyamet alametleri ile ilgili sorular sormuş, Hz. Muhammed (SAV) de bu konulara açıklık getirmiştir.¹⁵⁵⁹

Bu hadisin, hadis kültüründe önemli bir yeri vardır. Ayrıca hadiste yer alan konular, fıkıh ve kelam gibi, hadis ilminin dışındaki ilim dallarını da ilgilendirdiği için, diğer ilim dallarında da araştırma konusu olmuştur. Bu nedenle bu hadis hakkında çeşitli ilmi çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Bekir Tatlı, bu hadisin senet ve metni hakkında beş yüz sahifeye yakın bir doktora çalışması yapmıştır.¹⁵⁶⁰ Ayrıca Tatlı, "Modern Hadis Tenkit Üslubu Üzerine – Cibril Hadisi İle İlgili Temelsiz Bir Eleştirinin Eleştirisi" başlıklı bir makale yazmış ve bu makale, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde yayınlanmıştır.¹⁵⁶¹ Bütün bu bilgilerden sonra ise şimdi de hem Buhârî ve hem de Müslim'den ortak olarak rivayet edilen hadislerden bir tanesini inceleyip gerekli açıklamalarda bulunmak istiyoruz.

¹⁵⁵⁸ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 154; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 415 vd.

¹⁵⁵⁹ Bu hadisin metninde yer alan konular hakkında geniş bilgi için bkz. Nevevî, *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, I, 198 vd.; Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî*, I, 432 vd.; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 155 vd.; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 416 vd.; Gürânî, *el-Keveserü'l-Cârî*, I, 123 vd.; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, I, 203 vd.; Sâbüni, *eş-Şerhu'l-Muyesser*, I, 106 vd.

¹⁵⁶⁰ Bkz. Tatlı, *Cibril Hadisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*, s. 1 vd.

¹⁵⁶¹ Bkz. Tatlı, "Modern Hadis Tenkit Üslubu Üzerine – Cibril Hadisi İle İlgili Temelsiz Bir Eleştirinin Eleştirisi", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adana 2010, cilt: 10, sayı: 1, s. 68 vd. Bu hadis ile ilgili diğer bazı çalışmalar için bkz. Nazlıgöl, Habil, Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivayetleri, Laçın Yayınları, Kayseri 2005, . 5 vd.; Keskin, Halife, *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 63; Topaloğlu, Bekir, "İslâm", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 5 vd.; Kahraman, Hüseyin, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 2005, cilt: 14, sayı: 2, s. 143 vd.

5. Hz. Ömer'in Buhârî ve Müslim'deki Ortak Rivâyetleri

Hz. Ömer'in rivayet ettiği 26 hadis, hem Buhârî hem de Müslim'de ortak olarak geçmektedir. Bu hadislerden bir örnek şöyledir:

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ، قَالَ: سَمِعْتُ بَجِيَّ بْنَ سَعِيدٍ، يَقُولُ: أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، أَنَّهُ سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصِ اللَّيْثِيِّ، يَقُولُ: سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ، وَإِنَّمَا لِأَمْرِي مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، فَهَاجَرَتْهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَتٍ يَتَرَوَّحُّهَا، فَهَاجَرَتْهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ»

“Muhakkak ki ameller, niyete göredir. Kim Allah ve Resulü için hicret ederse, onun hicreti Allah'a ve Resulünedir. Kim dünya menfaati veya evlenmek istediği bir kadın için olursa, onun hicreti niyet ettiği şeyedir.”¹⁵⁶² Aynı hadis, Hz. Ömer tarafından Buhârî'de aynı anlamda benzer kelimelerle de nakledilmiştir.¹⁵⁶³

Buhârî, bu hadisi Kuteybe b. Said'den, o da Abdülvahap'tan nakletmiştir.

Müslim bu hadisi Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb'ten, o da Malik'ten nakletmiştir. Hem Abülvahap ve hem de Malik, ikisi de bu hadisi Yahya b. Said'den, o Muhammed b. İbrahim'den, o Alkame b. Vakkâs el-Leysî'den ve o da Hz. Ömer'den nakletmiştir. Hem Buhârî hem de Müslim'de son üç ravi ortak, ondan önceki iki ravi ayrıdır. Her ikisinde de rivayet zinciri südasidir.¹⁵⁶⁴

¹⁵⁶² Buhârî, Eymân, 23, hadis no: 6689; Müslim, İmârât, 155, hadis no:1907.

¹⁵⁶³ Buhârî, Bedü'l-Vahyi, 1, hadis no: 1; İmân, 41, hadis no: 54.

¹⁵⁶⁴ Bu rivailer hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz: Kuteybe b. Saîd: Ebû Reca' Kuteybe b. Said b. Cemil b. Tarif b. Abdillâh es-Sekâfî (ö. 240/855). Kuteybe, çeşitli yerleri dolaşıp hadis toplayan bir hadis hafızıdır. O, Leys b. Sa'd, İbn Lehîa, Ebû Avâne el-Vâstî, Malik b. Enes, Hammâd b. Zeyd, Süfyân b. Uyeyne, Mervan b. Muaviye, Vekî' ve daha pek çok kişiden hadis almıştır. İbn Mace'nin dışında Kütüb-i sitte âlimleri kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ayrıca Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Zübeyr el-Hümejdî, Ali b. Medîni, Nuaym b. Hammad, Ebû hayseme, Züheyr b. Harb, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Ahmed b. Said ed-Dârîmî, Muhammed b. Yahya ez-Zühli, Ebû Hâtim ve daha pek çok kişi kendisinden hadis nakletmişlerdir. Buhârî 380, Müslim ise ondan 668 hadis nakletmiştir. Kuteybe, âlimlerin övgüsüne mazhar olmuştur. Onun hadis rivayetinde sika, saduk ve me'mun olduğu rivayet edilmektedir. Kuteybe, hicri 240 yılında Belh'e bağlı Bağlan köyünde vefat etmiştir. (Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 13 vd.; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 311 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, II, 130; Çakın, Kamil, "Kuteybe b. Said", DİA, Ankara 2002, XXVI, 491 vd.). Abdülvahap: Ebû Muhammed Abdülvahhab b. Abdilmeccid b. Salt b. Übeydillâh b. el-Hakem b. Ebî'l-As es-Sakefi el-Basrî (ö. 194/809). (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 392 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 489). Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb: Ebû Abdirrahman Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb el-Ka'nebî el-Harisî el-Medenî (ö. 221/835). (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 30 vd.; a. mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 423). Malik: Ebu Abdillâh Mâlik bin Enes bin Mâlik bin Ebî Âmir b. Amr b. el-Hâris b. Çeymân b. Huseyl, b. Amr b. el-Hâris el-Asbahi el-Medenî el-Yemenî (ö. 179/795). Bir fakih olupMalikî mezhebinin kurucusu olan Malik b. Enes, aynı zamanda bir muhaddistir. Onun en önemli eseri, "el-Muwattâ" dir. Onun bu eseri, hem fıkıhta hem de hadiste kaynak eser olarak kabul edilmektedir. Malik, Abdullah b. Ömer'in azatlısı Nafî', Said el-Makburî, Amir b. Abdillâh, b. ez-Zübeyr, İbnü'l-Münkedir, İbn Şihâb ez-Zühri, Abdullah b. Dinâr ve daha pek

Bu hadisin metnine gelince, onun hadis kültüründe son derece önemli bir yeri vardır. Pek çok hadis âlimi, hadis ile ilgili kitap yazınca, kitabına bu hadis ile başlamıştır. Çünkü bu hadis, iyi niyeti vurgulamaktadır. Rivayet edildiğine göre, Mekke’de bir adam Ümmü Kays adındaki bir kadını sevmiş ve ona evlenme teklifinde bulunmuştur. Kadın, adama Medine’ye hicret edeceğini, şayet oraya geldiği takdirde onunla evlenebileceğini söylemiştir. Kadını seven adam, Mekke’den Medine’ye hicret ederek onunla evlenmiştir. Adam, Medine’de Ümmü Kays’ın muhaciri diye meşhur olmuştur. Bu olayı duyan Hz. Muhammed (SAV), bu hadisi söylemiştir. Bu hadis, anlam itibarı ile pek çok şeyi ifade etmektedir. Şarihler, bunun anlamı üzerinde çok durmuşlardır.¹⁵⁶⁵

SONUÇ

Hz. Ömer, İslâm tarihinde ve İslâm siyaset hayatında önemli bir yere sahip olduğu gibi, Kur’ân ve hadis kültüründe de önemli bir yere sahiptir. O, Hz. Muhammed’in (SAV) vefatından sonra, Müslümanlar arasında dağınık halde

çok kişiden hadis almıştır. İshâk b. Abdillâh b. Ebî Talha, Eyyüb b. Ebî Temime es-Sahtiyânî, Eyyüb b. Hübeyb el-Cühenî, Cafer b. Muhammed, Salim Ebü’n-Nadr, Seleme b. Dînâr, Abdullâh b. Dînâr, Salih b. Keysân, Abdurrahman b. el-Kasım, Ebü’z-Zübeyr, Muhammed b. Amr el-Alkame, Nafî’, Vehb b. Keysan, Hişâm b. Urve, Yahya b. Said el-Ensârî, İmam Ebü Hanife, el-Evzâî, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Üyeyne, Şü’be, Abdullâh b. el-Mübârek, Leys b. Sa’d ve daha pek çok kişi, kendisinden hadis almıştır. Bunların çoğu, onun yaşlılarıdır. Aynı zamanda onun hocaları olan İbn Şihâb ez-Zührî, Yahya b. Ebî Kesîr, Yahya b. Said, Yezid b. el-Hâd, Zeyd b. Ebî Üneyse, Ömer b. Muhammed b. Zeyd ve benzeri kişiler de ondan hadis almışlardır. Onun öz amcası Ebü Sühey, onun hem hocası hem de talebesidir ve ondan ahdis nakletmiştir. Malik b. Enes, âlimler tarafından büyük çapta övülmüştür. O, hem fıkıh hem hadis alanında, bütün olumlu vasıfları taşımıştır. Malik b. Enes, hicri 179 yılında vefat etmiştir. (Ebü Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, thk. Said b. Sa’düddin Halil el-İskenderânî, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrut 2001, VI, 274 vd.; İbn Hallikân, Ebu’l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefâyâtü’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi’z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Daru’s-Sadr, Beyrut tsz., IV, 135 vd.; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, VIII, 48 vd.; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 5 vd.; a. mlf. *Takrîbü’t-Tehzîb*, II, 231; Özel, Ahmet, “Mâlik b. Enes”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 506 vd.). Yahya b. Said: Yahya b. Said b. Kays b. Amr b. Sehl b. Sa’lebe b. el-Haris b. Zeyd b. Sa’lebe b. Çanm b. Malik b. Neccâr (ö. 144/761). (İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, XI, 193 vd.; a. mlf. *Takrîbü’t-Tehzîb*, II, 356). Muhammed b. İbrahim: Ebü Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. el-Haris b. Halid b. Sahr b. Âmir b. Ka’b b. Sa’d b. Teym b. Mürre el-Küreşî et-Teymî el-Medenî (ö. 120/737). (İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IX, 6 vd.; a. mlf. *Takrîbü’t-Tehzîb*, II, 149). Alkame b. Vakkâs el-Leysî: Alkame b. Vakkâs b. Mihsan b. Keledeh b. Abd Yâ Leyl b. Tureyf b. Utvâre b. Âmir b. Malik b. Leys b. Bekr b. Abdimenât b. Kinâne el-Leysî el-Utvârî el-Medenî. (ö. 86/705). (İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VII, 240; a. mlf. *Takrîbü’t-Tehzîb*, II, 37; Kandemir M. Yaşar, “Alkame b. Vakkâs”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 468).

¹⁵⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Nevevî, *Sahîhu Muslim bi Şarhi’n-Nevevî*, XIII, 85 vd.; Kirmânî, *Şerhu’l-Kirmânî*, I, 177 vd.; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, 15 vd.; Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, I, 50 vd.; Gürânî, *el-Keuserü’l-Cârî*, I, 30 vd.; Kastalânî, *İrşâdu’s-Sârî*, I, 74 vd.; Sâbûnî, *eş-Şerhu’l-Muysesser*, I, 18 vd.

bulunan yazılı Kur'ân metinlerinin bir araya toplanıp Mushaf haline getirilmesinde etkili rol oynamıştır. Çünkü Hz. Ebu Bekir'i bu konuda o ikna etmiştir. Bununla beraber Hz. Ömer'in, hadislerin ilk dönemdeki tespitinde, rivayetinde ve şekillenmesinde de katkıları olmuştur. Özellikle o, hadislerin tespitinde hadis uydurma gibi olumsuz faaliyetlere karşı ciddi tavır koymuş ve sahabeyi de bu konuda uyarmıştır. Hz. Ömer, hadis rivayetinde bulunan sahabeden naklettikleri hadisler hakkında şahit getirmelerini istemiştir. Onun rivayet etmiş olduğu pek çok hadis, hadis mecmualarında yer almaktadır. Özellikle *Kütüb-i Sitte*'de onun nakletmiş olduğu 539 kadar hadis vardır. Bunların 81 tanesi Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiü's-Sahih* isimli eserlerinde bulunmaktadır. Onun rivayet ettiği 26 hadis, hem Buhârî hem de Müslim'de ortak olarak geçmektedir. Yalnız Buhârî'de 34 ve yalnız Müslim'de de 21 hadisi vardır. Hz. Ömer'in naklettiği hadisler, daha çok fıkıh ağırlıklıdır.

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'anic Commentary and Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago 1967.
- , *Hz. Muhammed'in Sevgili Eşi Ayşe*, trc. Tuba Asrak Hasdemir, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 1999.
- , "İslâm'ın İlk Döneminde Kadın ve Devlet", *BELGÜ*, trc. M. Hanefi Palabıyık ve Betül Kınay, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi*, I, ss. 103-124, Ardahan 2015.
- Akdokur, Fatma, "*Tehzibü'l-Âsâr* Bağlamında *et-Taberî'nin Hadisçiliği*", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, Ankara 2010.
- Aşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivâyeti*, Akyol Neşriyat, İzmir 1981.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- Aynî, Bedruddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed (ö. 855 / 1451), *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, I-XVI, Beyrut 2002.
- Buhârî, EbuAbdillah Muhammed b. İsmâil (ö. 256 / 870), *el-Câmiü's-Sahîh*, Şirketu Darî'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, Beyrut tsz.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usulü*, Diyanet İşleri Balkanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Çakın, Kamil, "Kuteybe b. Said", *DİA*, ss. 491-492, Ankara 2002.
- Çelik, Ali, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta 1995.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275 / 888), *SünenüEbiDâvud*, thk. Muhammed MuhyiddinAbdulhamid, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, I-II, İstanbul tsz.
- Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillah el-İsfahânî (ö. 430 / 1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ*, thk. Said b. Sa'düddin Halil el-İskenderânî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I-X, Beyrut 2001.

- Ebu Zehra, Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire tsz.
- Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed bin Ahmed bin el-Ezher el-Herevî (ö. 370 / 980), "selime", *Tehzîbu'l-Luğâ*, thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymir, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I- XII, Beyrut 2004.
- Gürânî, Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed el-Gürânî'dir. (ö. 893 / 1488). Onun "*el-Kevsere'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî*", thk. Ahmed İzzu İnâye, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, I-XI, Beyrut 2008.
- Halil Bin Ahmed, EbuAbdirrahman el-Ferâhîdî (ö. 150 / 791), *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdülhamid Hendâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrut 2003.
- Hatîb El-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit (ö. 463 / 1071), *Takyîdu'l-İlm*, thk. Said Abdulğaffâr Ali, Dâru'l-İstikâme, Kahire 2004.
- Hatiboğlu, Haydar, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Kahraman Yayınları, I-X, İstanbul 2012.
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusufb. Abdillan (ö. 463 / 1071), *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih ve Mâ Yenbeğî fi Rivâyetihî ve Hamlih*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muessesetu'r-Risâle, Dîmaşk 2012.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalanî (ö. 852 / 1448), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetu'l-Asriyye, I- XV, Beyrut 2005.
- , *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-XII, Beyrut 1994.
- , *Takribü't-Tehzîb*, thk. Halil Me'mûn Şihâ, Darü'l-Ma'rife, I-II, Beyrut 2001.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 681 / 1282), *Vefâyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Daru's-Sadr, I-VIII, Beyrut tsz.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö. 241 / 855), *Müsned*, I-XXX, Beyrut tsz.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276 / 889), *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis*, Mısır 1326.
- İbn Mâce, Ebu Abdillan Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (ö. 273 / 886), *Sünen*, thk. Beşşâr, Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Cil, I-VI, Beyrut 1998.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem (ö. 711 / 1311), *Lisanu'l-Arap*, Dâru'l-Fikr, I-XV, Beyrut 1994.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillan Muhammed (ö. 230 / 844), *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Daru Sadr, I-VIII, Beyrut 2014.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi Kıraati'l-Aşr*, thk. Muhammed Salim Muhaysin, Matbaatu Mustafa, Kahire tsz.
- Kahraman, Hüseyin, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 133-163, Bursa 2005.
- Kandemir, M. Yaşar, "Alkame b. Vakkâs", *DİA*, İstanbul 1989.
- , "Abdullah b. Ömer b. Hattâb" *DİA*, ss. 126-128, İstanbul 1988.
- Karakaş, Ali, "Oksidentalizmde Etik Değerler", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Akader, Diyarbakır 2015.
- Karataş, Mustafa, "Hadis Rivayeti Karşısında Sahabenin Tutumu", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2000.

- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Behçet el-Baytar, Daru'n-Nefâis, Beyrut 1987.
- Kastalânî, Şehâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 923 / 1517), *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-XV, Beyrut 2012.
- Keskin, Halife, İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.
- Kirmânî, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf (ö. 787 / 1084), *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-XII, Beyrut 2010.
- Koçak, Muhsin, "Ömer", *DİA*, ss. 51-53, İstanbul 2007.
- Koçyiğiy, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.
- Malik B. Enes, Ebu Abdullah (ö. 845 / 1442), *el-Muvatta'*, Daru'l-Hyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Münâvî, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, Matbaatu Mustafa Muhammed, I-VI, Mısır 1938.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (ö. 261 / 874), *SahîhuMuslim*, Daru İbn Hazm, Beyrut 1998.
- Nazlıgül, Habil, Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivayetleri, Laçın Yayınları, Kayseri 2005.
- Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekeriyya Yahyâ bin Şeref (ö. 676 / 1277), *Sahîhu Muslim bi Şarhi'n-Nevevî*, thk. Rıdvan Câmî' Rıdvan, el-Mektebetu's-Sakafî, I-XVIII, Kahire 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, "İbn Kesir, Ebü'l-Fida", *DİA*, ss. 132-134, İstanbul 1999.
- Özdemir, Veysel, "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilahının Ortaya Çıkışı", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 2013.
- Özel, Ahmet, "Mâlik b. Enes", *DİA*, ss. 506-512, Ankara 2003.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, el-Mektebetu'l-Asriyye, I-V, Beyrut 2014.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Hz. Ömer*, trc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2016.
- Süyûtî, Abdürrahman Celalüddin, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1978.
- Şafîî, Muhammed b. İdris (ö. 204 / 819), *er-Risâle*, thk. Abdüllatif el-Humeym ve Mahir Yasin el-Fahl, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Tatlı, Bekir, Cibril Hadisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.
- , "Modern Hadis Tenkit Üslubu Üzerine – Cibril Hadisi İle İlgili Temelsiz Bir Eleştirinin Eleştirisi", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ss. 67-85, Adana 2010.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa (ö. 279 / 892), *Sünen*, I-V, İstanbul 1992.
- Topaloğlu, Bekir, "İslâm", *DİA*, XXIII, ss. 5-10, İstanbul 2001.
- Tuğ, Salih, "Ebu Hayseme, Züheyr b. Harb", *DİA*, ss. 151, İstanbul 1994.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991.

Vida, G. Levi Della, "Ömer b. Hattâb", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, ss. 468-471, İstanbul 1964.

Zebîdî, Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif (ö. 893 / 1488), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi*, trc. Ahmed Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, I-XII, Ankara 1970.

Zehebî, Ebu Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö. 748 / 1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut ve Me'mûn Sağırçî, Müessesetu'r-Risale, I-XXX, Beyrut 2014.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut tsz.

Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfân fi Ü'lûmi'l-Kur'ân*, Darü'l-Fikr, I_III, Beyrut 1996.

Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz fi Usûli'l-Fikh*, el-Mektebtü'l-İslamiyye İstanbul 1979.

Zeydân, Abdülkerim ve Abdulkahhar Davud Abdullah, *Ulûmu'l-Hadîs*, Müessesetu'r-Risâle, Dimeşk 2011.